

האם ניתן וראוי לבנות בימינו בית כנסת ע"פ מסורת אבותינו?

הקדמה | עקרונות של צורת בתי כנסת עד הדורות של ההשכלה והאמנציפציה | השינויים שחלו בעיצוב בתי כנסת מתחילת ההשכלה והאמנציפציה | סיבות לשינויים בצורת ביהכ"נ | האם שייך לחדש את מנהגי צורת בית הכנסת בדורינו, ובמיוחד העניין של מרכזיות הבימה | הצעה לעיצוב בית כנסת של ימינו ע"פ מסורת אבותינו

הקדמה

זכיתי בעבר לפרסם בבמה חשובה זו שני מאמרים בעניין צורת בית הכנסת (חלונות בית הכנסת, בהלכה ובמנהג אשכנז, ספר שני - תשס"ח, עמ' קפה; 'השתלשלות מנהגי סדר הישיבה בבתי הכנסת', ספר שביעי - תשע"ד, עמ' קנד). בתחום זה, ישנם עוד נושאים רבים שאפשר להרחיב בהם, ואין מקומם במסגרת ספר-שנה. במאמר זה נעשה ניסיון למצוא דרך לסכם במאמר אחד את כל השאלות העקרוניות שעלו בעקבות התעסקותי בעניין זה של צורת בניית בתי כנסת במשך הדורות, וכפי שאבאר בשורות הבאות.

השאלה שהוצבה ככותרת למאמר זה: "האם ניתן וראוי לבנות בימינו בית הכנסת ע"פ מסורת אבותינו?", אולי לא מובנת ואפילו מקוממת - הרי אין אנו עוסקים בבתי כנסת (אם מותר להעניק להם תואר חשוב זה) של רפורמים או תנועות אחרות המתנגדות לעיקרי האמונה ויסודות ההלכה, במה בדיוק בבית כנסת אורתודוקסי של ימינו מנוגד להלכה ומסורת? אדרבא, המעיין בהל' ביהכ"נ המעטים שבשו"ע, ייווכח שרוב בתי הכנסת בימינו מתאימים בכל פרט להלכה.

ברם, מי שיבוא להתבונן וללמוד, ללא הנחות ודעות קדומות, את המציאות של צורת וסדרי בתי הכנסת הישנים טרום דורות ההשכלה והאמנציפציה, יראה בכירור שהם בנויים ומסודרים לכאורה שלא כמובא בשו"ע.

וזה תוכן של הסעיף הראשון במאמר זה: מה היא המסורת של צורת בית הכנסת, ואם היא משתווה או מתנגדת עם ההלכה הפסוקה.

שני הסעיפים הבאים [בג], מתארים את השינויים שהתחילו לפני כ-250 שנה עד להתגבשות צורת בתי כנסת בדורנו, ובשאלה מה הם הגורמים מבפנים ומבחוץ לשינויים אלה.

ובזה הגענו [סעי' ד] לשאלה לא פשוטה ועקרונית גם לתחומים אחרים של הלכה ומנהג: היות והמסורת הקדומה כבר נשכחה דורי דורות, ונוצרה מציאות של מנהג חדש, ובפרט שצורת בתי הכנסת בימינו לכאורה יותר מתאימה למה שנפסק בשו"ע ובפוסקים האחרונים, האם מותר לחזור למסורת העתיקה. וגם אם אין מניעה הלכתית לעשות כן - האם ראוי ונכון הדבר.

הסעיף האחרון [סעי' ה], מנסה לתרגם את התשובה לשאלה להצעה של עקרונות עיצוב של בית כנסת בדורנו המעוצב בהתאם למציאות של הבנייה המודרנית מחד ובהתאם למסורת מאידך.

על המאמרים הקודמים הנזכרים, קיבלתי מספר תגובות והערות שמאוד עזרו לי, וזכיתי גם לעזור לאחרים בידיעותי. אשמח אם גם מאמר זה יהיה לתועלת הלומדים, ובמיוחד אם הוא יגרום לקהילות שבונות, מרחיבות או משפצות את ביהכ"נ שלהן, להשקיע קצת מחשבה בסדר העדיפויות וכללי העיצוב.

מאמר זה מחובר בצורה תמציתית. קריאת המאמרים הקודמים, ובמיוחד של המאמר על סדר הישיבה בבית הכנסת, ששם כבר נדון השינוי המהותי שנעמוד עליו בהמשך, עשויה לסייע להבנת מאמר זה.

א. מקורות ועקרונות של מנהגי בניית בתי כנסת עד דורות ההשכלה והאמנציפציה
אין כאן המקום להסביר את התפתחות צורת בתי כנסיות מתחילתם (כידוע ע"פ חז"ל כבר בבית ראשון היו קיימים בתי כנסת) במשך הדורות בעדות השונות, ולהביא את המקורות בחז"ל, ראשונים ופוסקים. לכן נראה לנכון רק לתאר איך, באופן כללי, הייתה צורת בתי הכנסת לפני שהחלה להשתנות באופן משמעותי, דהיינו עד תקופת ההשכלה והאמנציפציה. כמובן הדגש הוא על מה שהיה נהוג באשכנז, ורק בפרטים מסוימים שהיה קיים הבדל משמעותי בין הנהוג באשכנז לבין הנהוג במקומות אחרים אזכיר זאת בקצרה.

עם זאת, חשוב לציין כי באופן כללי צורת בתי הכנסת הייתה דומה מאוד בכל העדות במשך דורות רבים. בדורות אחרי חורבן בית שני כבר התגבשה צורה זו באופן עקרוני והתפתחה לאחר מכן רק בכמה פרטים קטנים. התפתחות זו הגיע לסיימה בשלהי ימי הראשונים, ומאז לא חל שום שינוי משמעותי עד תחילת תקופת ההשכלה. מי שמתבונן בעין לא מקצועית על תמונות של בתי כנסת של מקומות שונים או תקופות שונות אולי לא יבין: הרי יש הבדלים גדולים, ממש אין דמיון בין בית כנסת באשכנז לפני חמש מאות שנה לבין בית כנסת בתימן לפני מאתיים שנה. אבל הבדלים אלה הינם חיצוניים בלבד, בסגנון הבנייה וכדו' המושפעים כמובן מאדריכלות הנוכרים באותו מקום ואותה תקופה. אבל בדברים שחשובים באמת, בפנימיות של הצורה של מקום התפילה בציבור, אין הבדל מהותי.

א. פרוגרמה, חצר, מיקום וצורה חיצונית

באותם הימים, השתדלו לרכז את כל התפקידים של הקהילה היהודית במקום אחד. לדוגמא: בית הכנסת, בית מדרש, מקווה, בית דין, ישיבה, דירת הרב, בית חתנות, קהל-שטוב (בית ועד הקהילה), בית השחיטה, מאפית מצות וכדו'. בקהילות קטנות כל התפקידים האלה היו מרוכזים במבנה אחד ממש, ובקהילות גדולות יותר בכמה מבנים סמוכים, מסביב לכיכר מרכזית, כהמשך רחוב היהודים או במגרש מיוחד עם חומה בפני עצמה.

כמעט לכל בית כנסת, גם אם לא היה על מגרש מיוחד או בכיכר מרכזית, היתה חצר גדולה. שם כמובן נפגשו ודיברו לפני ואחרי התפילה, אמרו ברכת הלבנה, ושם גם בדרך כלל ערכו חופות. מנהג מיוחד של בתי כנסת באשכנז לשלב בקיר החיצוני של ביהכ"נ אבן מעוצבת לשבירת הכוס (חופה-שטיין, אבן החופה).

כמובן שבתי הכנסת היו במרכז האזור היהודי כפי שמוכח בתוספתא (מגילה פ"ג הי"ד, ופירשו שהכוונה לאו דווקא גובה ממש אלא במרכז), וגם כמעט תמיד היה המבנה הגבוה ביותר, לפחות באזור היהודים, כדינא דגמרא (שבת יא ע"א), לפעמים רק ע"י עמוד ברזל שהזדקק מגג ביהכ"נ. גם הגובה הפנימי היה בדרך כלל מרשים יחסית לשטח ביהכ"נ (ובמיוחד שבנו את עזרת הנשים באותו מפלס ולא היה צורך מבחינה זו להגביה את האולם). לעיצוב החיצוני לא היו שום כללים, לא השתדלו לתת לבתי כנסת צורה מסוימת, וכמובן שבנו בסגנון התקופה. על פרטי העיצוב הפנימי עוד נעמוד בהמשך, וכאן רק נזכיר שהצורה הכללית של אולם התפילה הייתה מרובעת, ובדרך כלל האורך עלה קצת על הרחב. השתדלו לפאר את פנים בתי הכנסת מחד, ומאידך להצניע מבחוץ (עי' ב"ח אר"ח סי' קנ).

ב. מכוונות, כניסה, פאלי"ש והנמכה

לא הקפידו לכוון את בתי הכנסת במדויק נגד ירושלים, גם בדורות בהם שכבר ידעו לחשב את הכיוונים במדויק, אלא שבנו לפי תנאי השטח. זאת מפני שאפי' בתפילת שמ"ע אין חיוב לדייק בכיוונים, וכ"ש אין חיוב כלל בשאר התפילה, וגם בתפילת שמ"ע עיקר הקפידא היא על ההשתחויות, ואכמ"ל.

בניגוד לפסק השו"ע (אר"ח סי' קנ סעי' ה), לא הקפידו לבנות את פתח ביהכ"נ מול הצד שמתפללים כנגדו באותו מקום, אלא סמכו על פשטות לשון התוספתא (מגילה פ"ג הי"ד) שהקפידא דווקא לעשות את הפתח במזרח כמו בבית המקדש, ולכן דין זה שייך רק במקום שהוא מזרחית לירושלים. לכן ברוב המקומות הכניסה הייתה בדרום, וגם בצפון מצוי מאוד, אבל פתח בצד מערב, לא מצאנו שום דוגמא עד המאה הי"ח.

עד המאה הי"ח הכניסה לביהכ"נ הייתה בדרך כלל ישירה מהרחוב. לפעמים בנו מבואה קטנה לשמירה מרוחות וגשמים. החל מהמאה הי"ח מבואה זו (השם 'פאלי"ש' לא היה שגור בפי בני אשכנז) הייתה מצויה כמעט תמיד ובמשך הזמן גדלה גם בשטחה. בתחילה מדובר היה רק על מבנה פשוט מעץ שהוצמד לקיר החיצוני, אבל במשך הדורות המבואה הפכה לחלק בלתי נפרד מבנין ביהכ"נ גם מבחינת העיצוב האדריכלי.

באותה תקופה (מאה הי"ח) התחילה גם תופעה נוספת: הכניסה מהרחוב למבואה הייתה בדרום ו/או צפון, ומשם הייתה כניסה לביהכ"נ בכיוון מערב, כפסק שו"ע. שינוי זה, כעין פשרה בין המנהג הישן ובין פסק שו"ע, כבר מבטא את אחד הסימנים של התחלת השינויים בצורת ביהכ"נ.

השתדלו להנמיך את מפלס רצפת בתי הכנסת בצורה ניכרת, בכמה מדרגות מתחת מפלס

הרחוב. אם לא היה ניתן לעשות זאת (וכגון בבתי כנסת מעץ מסיבה קונסטרוקטיבית) הנמיכו לפחות במדרגה אחת. תמיד הנמיכו את כל שטח ביהכ"נ, ולפעמים בנוסף גם את מקום הש"ץ.

ג. עזרת נשים

הרבה בתי כנסת ישנים נבנו ללא עז"נ בכלל, ורק אחר כמה דורות הוסיפו אגף מיוחד לתפילת הנשים. גם במקומות שבנו כבר בתחילה עז"נ, היא הייתה תמיד באותו מפלס וכמעט מנותקת מאזור הגברים. החיבור נעשה לפעמים רק ע"י חלון אחד קטן ששם עמדה אישה אחת שהייתה בקיאה בסדר התפילה והיא נתנה לנשים האחרות הוראות ע"פ הנעשה אצל הגברים. וכגון אם כניסת הגברים הייתה מצד דרום, אגף הנשים היה בצד צפון, או להיפך. כמעט לא מצאנו דוגמאות של עז"נ בצד מערב.

בניית עז"נ על יציע (בצד מערב) ופחות מנותקת היא אחד הסימנים של תחילת השינויים בצורת ביהכ"נ.

כמובן שגם כניסת עז"נ הייתה נפרדת לחלוטין, לפחות לא באותו כיוון ואם אפשר מרחוב אחר.

במיוחד באשכנז, מצאנו לפעמים דלת מיוחדת ומעוצבת דרכה העבירו את הרך הנולד לברית המילה מעזה"נ לביהכ"נ.

ד. אלממור [בימה]

למשך כל הדורות ובכל העדות התכנית הכללית של בתי כנסת הייתה "צנטרית" דהיינו מכוונת לאמצע ביהכ"נ מקום הבימה. מכל הבחינות העניקו לבימה יותר חשיבות מלארון הקודש. היא הייתה המרכז של ביהכ"נ אפי' במקומות שלא עמדה במרכז ממש (כמנהג הספרדים להעמיד את הבימה יותר במערב, ולפעמים בקצה השני של ביהכ"נ), ולא רק עמדה במרכז מפני שכך נפסק בשו"ע. מקומות המתפללים פנו אליה ולא לכיוון ארון הקודש (עי' בהמשך ביאור על סדר הישיבה) ובעיצובה השקיעו הרבה יותר מבעיצוב ארון הקודש. במשך המאה הי"ח חשיבותו של ארון הקודש עלתה יותר ויותר, עד שכבר במאה הי"ט הדגש היה בעיקר על עיצוב ארון הקודש. כך נהפכה התכנית הכללית של בתי כנסת מתכנית "צנטרית" (פונה למרכז) לתוכנית "אקסילית" (פונה לקצה השני), ובמיוחד שבדורות אלה גם הכניסה כבר הייתה במערב, ממול ארון הקודש בקצה שני. בתוכנית כזו בימה גדולה רק הפריעה לשדה הראיה של המתפללים היושבים אחורי הבימה.

בימה טיפוסית (באשכנז ובנותיה קראו לה "אלממור" בגרסאות שונות) הייתה נראית לפני שינויים אלה כך: גבוהה (בדרך כלל מוגבהת בשלוש מדרגות, מצד דרום וצפון), גדולה (ובמיוחד שהיו עליה מקומות ישיבה לכל המתעסקים בקריאת התורה שירדו מהבימה רק בסיום קריה"ת ביחד עם ספר התורה), ומעוצבת בצורה מפוארת לעומת יתר ביהכ"נ, כולל ארון הקודש, שהיה מעוצב בצורה פשוטה מסיבה תקציבית.

הבימה הייתה בנויה כעין בניין בתוך הבניין בצורה של ביתן מלכותי, עם מעקה (שעליו מקומות לנרות שהדליקו בימים שקראו בתורה), עמודים גבוהים (לפעמים עד התקרה) וגגון (בלדכיין).

את ספר התורה הניחו בעת הקריאה על שולחן נפרד שעמד על הבימה, או, וכך היה יותר מצוי, על משטח מחובר למעקה הבימה שבלט לחוץ האלממור. על בימה כזו הקפידו אפי' בבתי כנסת קטנים עד ששטח הבימה היה לפעמים תופס קרוב למחצית משטח ביהכ"נ.

ה. ארון הקודש, דוכן, מקום הש"ץ, נר תמיד ומנורה של חנוכה
ארון הקודש בדרך כלל עמד לפני הקיר המזרחי, ולפעמים עמד בנישה שהשאירו בתוך הקיר העבה או שבלט החוצה. עיצובו של ארון הקודש תפס רק את מקומו ממש ולא את כל הקיר המזרחי. עיצובו היה פחות מושקע מזה של הבימה בצורה ניכרת.

לפני ארון הקודש בנו דוכן. הדוכן היה מוגבה בדרך כלל ע"י שלוש או ארבע מדרגות, דהיינו בגובה של הבימה או קצת יותר גבוה. על מעקות הדוכן היו מקומות לנרות שהדליקו בברית וכו'. על הדוכן היה בדרך כלל מקום רק למתעסקים בהוצאת והכנסת ס"ת. בימים בהם הכהנים ברכו את העם, הם עמדו הן על הדוכן והן על המדרגות אם היה חסר מקום.

משמאל לדוכן היו המדרגות, כך שנוצרה נישה קטנה למקום הש"ץ. בנישה זו של הש"ץ גם הכינו מקום לנרות מיוחדים עבור הש"ץ. הש"ץ השתמש בשטנד"ר פשוט, גם "עמוד החזן" הוא המצאה של המאה הי"ט.

באשכנז היה מצוי כיתוב גדול "דע לפני מי אתה עומד" על הפרוכת או מעל ארון הקודש. מקומו של נר התמיד היה בדרך כלל לפני ארון הקודש, ולפעמים מעל האלממור או בתוך גומה בקיר המערבי.

מקומה של המנורה של חנוכה היה קרוב לארון הקודש בצד דרום, וכגון על הצד החיצוני של המעקה הדרומי של הדוכן.

ו. סדרי ישיבה ומקומות מיוחדים

כבר הזכרנו שמקומות המתפללים, בניגוד לנהוג היום, פנו לכיוון הבימה. שורה אחת של ספסלים קבועים הייתה מסביב כל ארבעת הקירות, ולפני מקום כל מתפלל שטנד"ר. זה הספיק בהרבה בתי כנסת קטנים לכל המתפללים. בנוסף מצאנו בהרבה מקומות ספסל סביב הבימה (בדרך כלל לילדים כך שישבו מול אבותיהם), ולפי הצורך מקומות נוספים שבדרך כלל גם כן לא היו מסודרים שורה לפני שורה לכיוון ארון הקודש.

ע"י סדר זה נוצר מעבר רחב שהקיף את הבימה מכל הצדדים, בו השתמשו בהוצאת והכנסת ס"ת ולהקפות של סוכות.

מקומות מיוחדים היו שמורים לפרנסים, אורחי כבוד ולפעמים גם לחתן ושושביניו. מקומות

אלה בדרך כלל היו לפני הקיר המזרחי כשהם פונים לכיוון העם. כמובן שבכל בית כנסת יחדו מקום מיוחד לרב, אבל מקום זה לא היה קבוע בכל מקום ובכל תקופה: לפעמים בין הבימה לארון הקודש, לפעמים בקיר המזרחי בצד שמאל של ארון הקודש ולפעמים לימינו של ארון הקודש.

ז. חלונות, תאורה, נרות מיוחדים

על עניין י"ב חלונות המוזכר בשו"ע (או"ח סי' צ סעי' ד) לא הקפידו כלל. החלונות היו בדרך כלל גבוהים מעל מפלס הרצפה, ובמיוחד בכיוון שהתפללו נגדו (קיר מזרח), כדי שלא יביטו החוצה באמצע התפילה ויתבלבלו בכוונה. מעל ארון הקודש בנו חלון מיוחד שדרכו היה אפשר לראות את השמיים. הקפידו שלבתי כנסת יהיו חלונות רבים וגדולים. הקפידו על תאורה טובה הן ביום והן בלילה. הקפדה זו על תאורה טובה נראית עוד יותר מיוחדת על רקע המחירים הגבוהים של נרות באותם הימים (וגם של זכוכית החלונות), וזאת אע"פ שגם תפילת ערבית התפללו לפני הלילה ועוד היה קצת אור טבעי. התאורה הכללית הייתה באמצעות נברשות תלויות מן התקרה וע"י בליטה מסביב הקירות שעליה הדליקו נרות, ולפעמים גם ע"י נרות שחיברו לשטנד"ר. כבר הזכרנו שהיו נרות מיוחדים על מעקה הבימה והדוכן. בנוסף היו נרות מיוחדים לשבת וי"ט וכדו', ואין בזה מנהגים קבועים אלא הכל לפי המקום והזמן והיכולת.

ח. קירות [ציורים וקישוטים]

כדי לא להפריע את הריכוז בתפילה ובגלל האיסור לצייר דמויות מסוימות או להשתחוות נגדם נמנעו לצייר על הקירות, ובמיוחד לא על קיר המזרחי שהתפללו נגדו. רוב בתי הכנסת היו רק מטויחים בלבן, לפעמים הוסיפו קצת קישוט אורנמנטלי או פלורלי (ללא דמויות חיות). רק בתקופה מסוימת (מאה ה"ז-י"ח) נהגו בפולין לפאר בתי כנסת בציורים מושקעים. מנהג פשוט באשכנז (ובעדות אחרות כמעט לא מצוי) לציין גם בבתי כנסת "זכר לחורבן", אבל בדרך כלל לא ע"י שהשאירו אמה על אמה ללא טיח, אלא ע"י כיתוב או שינוי ניכר בעיצוב.

ב. השינויים שחלו בעיצוב בתי כנסת מתחילת ההשכלה והאמנציפציה

כבר הזכרנו בקצרה את השינויים המהותיים שהתחילו בתקופה זו, וכאן נרכז אותם במקום אחד ונשתדל למצוא את המקור המשותף של שינויים אלה. ואלו השינויים החשובים (ולא נזכיר עניינים שהם בעיקר טכניים, וכגון שעון, חימום, כיור קבוע, תאורת גז/חשמל וכדו'):

- צד כניסה במערב, מול ארון הקודש, במקום כניסה מן הצד.
- עזרת נשים על יציע בצד מערב, או יותר מאוחר אפי' משלושה צדדים, עם מעקה ומעל המעקה סגור רק ע"י וילון או אפי' פתוח לחלוטין.

- מבואה גדולה, ולפעמים כניסת הנשים והגברים מאותה חזית לרחוב או אפי' מחצר או מבואה משותפות.
- אין הנמכה, ואפי' להיפך, כמה מדרגות לפני הכניסה.
- בימה קטנה ללא מדרגות או רק עם מדרגה אחת, וללא גגון.
- עיצוב מושקע של "קיר מזרח" שמשלב ארון הקודש מפואר, דוכן גדול וגבוה, מקום מוגדר לדרשן, מקום מעוצב לש"ץ באמצע מול ארון הקודש, מקום לרב לפעמים על הדוכן או קרוב אליו, ולפעמים על הדוכן גם מקום למקהלה ומנצח.
- ישיבה שורה לפני שורה לכיוון ארון הקודש.
- הקפדה על עניין י"ב חלונות (ועניין זה התקבל רק מאוחר יותר, ואפשר לומר שרק בדור שלנו נהפך למנהג קבוע).

עם קצת התבוננות אפשר להבין שיש לכל השינויים המשמעותיים שורש אחד משותף, והוא: העברת כובד המשקל מהבימה לארון הקודש, החלפת תכנית צנטרית (לכיוון הבימה המרכזית) לתכנית אקסילית (לכיוון ארון הקודש לפני הקיר המזרחי).

כמובן שתכנית אקסילית דורשת כניסה ממערב, וגם סדר ישיבה לכיוון ארון הקודש, וממילא גם עזרת נשים על יציע בצד מערב (משום שכך הנשים יושבות אחורי הגברים שיושבים לכיוון מזרח, אבל לפי סדר הישיבה הישן אין שום יתרון בצד מערב, ואדרבא, צד דרום או צפון עדיפים ע"מ לרחק את כניסת עו"נ מכניסת הגברים). ולכן הבימה צריכה להיות נמוכה ע"מ שלא להסתיר את ארון הקודש. תכנית זו מבוססת גם על הרעיון של "מעלין בקודש", כמו בבית המקדש: עולים מהרחוב לחצר (או למבואה), שהיא כעין מעבר בין חול לקודש, מקום של ניתוק מענייני חוץ והכנה לתפילה, ומשם נכנסים לאולם, ומשם עולים להיכל. לתכנית זו לא מתאימה הנמכה, אלא להיפך.

ג. סיבות לשינויים בצורת ביהכ"נ

עד המאה הי"ז התייחסו באירופה הנוצרית ליהודים כנכס פרטי של האצולה או הכנסייה, ונתנו להם לחיות את חייהם (במקומות שנתנו להם), רק משתי סיבות: האחת, תועלת כלכלית (במיסים ששילמו על כתבי שמירתם וכבנקאים, היות ולנוצרים היה אסור להלוות בריבית), והשנייה, על מנת להשפילם ובוזה להוכיח שהם מושפלים ובוזיים בעיני הקב"ה שלפי דעתם הפר את בריתו איתנו ח"ו ובחר בנוצרים, עפ"ל. החל מהמאה הי"ח הרעיון ההומניסטי (ששורשיו כבר במאה הט"ו באיטליה) התחיל להשפיע גם על יחס הנוצרים כלפי היהודים, עד שגם היהודים הושפעו מרעיונות אלה, ומתוך כך נוצרה "תנועת ההשכלה" בקרב העם היהודי. מהלך זה גרם להתקרבות מסוימת בין נוצרים ויהודים, ובמיוחד לנכונות מצד היהודים להסתכל באופן חיובי על תרבות הגויים.

תהליך זה התחיל באיטליה של המאה הי"ז. הקהילות המקומיות התחילו למנות אדריכלים נוצרים לעיצוב בתי הכנסת, וכך נוצר הטיפוס של בתי הכנסת האיטלקים של תקופת הברוק

שאח"כ השפיע גם על ארצות אחרות. שני שינויים היו בולטים: האחד, בניית עזרת נשים בצורה של גלריה משלושה צדדים או אפי' מסביב כל ביהכ"נ. השני, השקעה בעיצוב ארון הקודש במידה דומה לזה של הבימה, או אפי' יותר מזה. בתקופה זו נוצר הטיפוס של ארונות קודש (יותר נכון, של עיצוב קיר המזרח) שנהוג עד היום בכל בית כנסת "מכובד". אלא שכמובן השפה העיצובית של אדריכלים אלה מבוססת על סגנון הבנייה של כנסיות באותה תקופה, ובמיוחד הקיר מזרח של אותם בתי כנסת הוא חיקוי של "מזבח" כנסייתי.

במאה הי"ח השינויים הללו החלו להשפיע גם באשכנז. גם שם כבר נתנו ליהודים להזמין אדריכלים נוצרים לבניית בתי כנסיות חדשים. זה ניכר גם בצורה החיצונית, שהייתה כבר הרבה פחות צנועה מזו של התקופה הקודמת. גם באשכנז התחילו להשקיע בעיצוב ארון הקודש, וגם הרעיון של עזרת נשים ביציע מעל להיכל התפילה, התחיל להופיע (בשלב זה באשכנז רק בצד מערב). בנוסף התפתח הטיפוס של כניסה במערב דרך מבואה.

אבל בשלב הזה עדיין היה לפחות שיווי משקל בין הבימה לארון הקודש, וגם סדר הישיבה לא השתנה. באופן כללי, ההבדל בין בית כנסת לכנסייה היה עדיין בולט וניכר, אבל פחות חד. השינויים האלה מראים את הדימוי העצמי של היהודים בתוך החברה הכללית.

המאה הי"ט בגרמניה היא התקופה של תהליך הענקת שיוון זכויות ליהודים בפועל, והיא גם המאה של המאבק של הנאמנים לתורת משה מול תנועות של כפירה ופריקת עול. הרבנים בגרמניה באופן כללי לא ויתרו על יסודות הדת ועיקרי ההלכה, אבל היו מוכנים להתפשר בנושאים מסוימים כדי להציל את העיקר. ובמיוחד בעניין התפילה הבינו שעל מנת שלא לאבד את האפשרות להשפיע על הציבור הרחב עליהם לדאוג לסגנון של תפילה בציבור מושך ומעורר, ומבנה שמתאים למטרה זו. לכן הנהיגו "תפילה מסודרת" (geregelter Gottesdienst) עם חזן קבוע ומבין בחכמת הניגון ולפעמים מלווה במקהלה, דרשת הרב בכל שבת, ובאופן כללי הקפדה על סדר, כבוד והדר כפי סגנון הדור בחברה הכללית.

צורת תפילה זו דרשה טיפוס אחר של בית כנסת, והוא הטיפוס שמוכר לנו היום, עם דגש לקיר המזרחי שכולם מכוונים אליו ובימה שהיא רק שימושית לתפקידה של קריה"ת.

כידוע רבני אשכנז הבינו כבר בשלב מוקדם שהמשך עם ישראל כעם עובדי ה' בלתי אפשרי בלי השתתפות הנשים. במסגרת משימה זו של חינוך הנשים לתפקידן היו מעוניינים גם בהגעתן לתפילות בבית הכנסת, וממילא שוב לא יכלו להסתפק בעזרת נשים קטנה מצד אחד בלבד. כך הטיפוס של עזרת נשים על יציע משלושה צדדים נכנס גם אל בתי הכנסת האורתודוקסים. יציע זה היה מדורג כדי לתת גם לנשים בשורות האחרונות אפשרות לראות, וגם המחיצה הייתה בנויה בצורה כזו שנתנה לנשים אפשרות לראות היטב את הנעשה בביהכ"נ.

שני גורמים נוספים השפיעו על הנכונות של רבני אשכנז להסכים לשינוים אלה: האחד, שלא הכירו את שורשי המנהגים היות והספרים לא היו מצויים. ואחרי שלא ייחסו לנושאים אלה כ"כ חשיבות לא טרחו לברר אותם. והשני, שלפחות שניים מן השינויים לכאורה יותר מתאימים להלכה הפסוקה בשו"ע שבדורות אלה התקבל גם באשכנז להלכה ולמעשה: סדר

הישיבה שורה לפני שורה לכיוון מזרח וכניסה במערב, וגם את החשיבות שהעניקו לקיר המזרחי אפשר להסביר כדבר שמתאים לרוח דברי התוספתא ושו"ע. ואחרי שלא ידעו את שורשי המנהגים הישנים העדיפו לנהוג ע"פ פשט הכתוב בשו"ע.

בסופו של דבר נוצר טיפוס של בית כנסת שבינו לבין הכנסיות הפרוטסטנטיות של אותה תקופה יש רק הבדל אחד ברור: הבימה באמצע ביהכ"נ. הדמיון בין בתי כנסת לבין כנסיות של אותה תקופה היה יותר גדול מהדמיון בין בתי כנסת החדשים ובין בתי כנסת שנבנו רק מאה שנה לפני כן. רוב בתי הכנסת היו בנויים ע"פ התכנית הטיפוסית של כנסיות של האדריכל הגרמני שינקל ("Normalkirche"). אחרי שכבר לא ידעו להבחין בין "מבני הדת" השונים הנהיגו להשתמש באיזה סמל שהיה מציין מבנה זה כבית כנסת, כגון לוחות הברית, מגן דוד או מגורה. אגב נזכיר שאפי' הרעיון של שימוש בחלונות עם קשת חצי-עגולה, שהיום נראה לנו כמעט כבר כמנהג מובהק של כל בתי הכנסת, נוצר בתקופה זו והוא חלק של תכנית ה"כנסייה הטיפוסית".

ד. האם שייך לחדש את מנהגי צורת בית הכנסת בדורינו, ובמיוחד ענין מרכזיות הבימה אין כאן המקום לדרון בשאלה הכללית אם מותר וראוי לחדש מנהגים שכבר נשכחו, או לשמר מנהגים שכמעט בוטלו. אבל אפשר להציע כאן יסוד אחד שלכאורה לא ניתן לחלוק עליו. יסוד זה לא מתאים בכל מקום ובכל מנהג, אבל ודאי בשאלתנו בענין צורת בית הכנסת יש לו מקום: מותר לשמור ואפי' לחדש מנהגים שבטלו אחרי תחילת תקופת ההשכלה, אם הסיבה לביטולם או שכחתם אינה מפני סיבה הלכתית אמיתית אלא אך מפני "רוח הזמן", היות וביטולם היה בטעות. גם אם רבני אותה תקופה לא התנגדו לשינויים אלה בכל התוקף, עדיין אין זו ראייה שהסכימו להם, אלא שהעדיפו להלחם על נושאים שהיו יותר עקרוניים להצלת הדור. נוסף לכך, בדרך כלל מקורות המנהגים לא היו ידועים אפי' לתלמידי חכמים מפני שהספרים לא היו מצויים.

ולענ"ד שינוי מהותי זה של צורת ביהכ"נ (אקסיאלי במקום צנטרי) בטעות יסודו, ולכן אין שום סיבה שלא לחזור למנהג הישן שעליו שמרו למשך קרוב לאלפיים שנה בכל העדות. ואדרבא, מצוה גדולה לעשות כן.

כדי להגיע להבנה נכונה האם ראוי לחזור לצורה המסורתית של בתי הכנסת העתיקים, עלינו להבין מה היא הסיבה שכובד המשקל של צורת ביהכ"נ היה על הבימה. בשורות הבאות נסיתי לעמוד קצת על הנקודה המרכזית הזו.

בשו"ת עצי חיים (סי' יא), מסביר את חשיבות הישיבה לד' קצוות, ונותן בזה גם טעם לתכנית הצנטרית של בתי כנסת הקדומים, וז"ל: "בזכרוני מאיזה ספר קדמון שצריך לישב כדגלי מדבר שכן נסעו לרגליהם החונים במזרח הי' פניהם למערב והחונים דרום וצפון הי' פניהם זה לזה... ומצאתי בספר מחולת המחנים סי' ח' שמביא באריכות בענין זה ואעתיק לשונו מה שצריך לענינו וז"ל וצורת בהכ"נ על צורת בהכ"נ ס' אלטנייא שוהל"

בפראג שהוא מנהג הפשוט אצלינו דומה ממש לדגלי מדבר שהי' שלשה מחנות מחנה שכינה באמצע וסביב לה מחנה לוי' וסביב לה ארבעה דגלים כן בימה באמצע שעלי' קורין בתורה היא דוגמת מחנה שכינה וסביב לבימה ישיבת אנשים אצטבאות קבועים דומה למחנה שני' היא מחנה לוי' ואח"כ סביב לזה רשות להלך (המעבר בין השורה סביב לאלממור לבין השורה סביב לקירות) זה הי' רשות הרבים ואח"כ יושבין סביב לארבעה כותלי ביהכנ"ס דומה ממש לארבעה דגלים מרובעים וכו', עכ"ל.

ולשון דומה כתב בהר תבור (אות ח) בהסבר העניין שהבימה תהיה באמצע, וז"ל: "אבל תמיד באמצע העם בעי' דומי' דמשה במתן תורה, והגבלת העם סביב, ודומי' דקולות של אוהל מועד, וסביב למשכן חנו העם, כן יחנו העם סביב הקורא בתורה לשמוע קול ד' ומתוך ס"ת המסורה לנו מפי משה רבינו ע"ה".

במאמרו של רבי יוסף צבי קרליבך הי"ד, רבה של המבורג לפני השואה, על "אדריכלות בית הכנסת", שהודפס בעתון החרדי המפורסם 'ישורון' (נוסד ע"י הרש"ר הירש זצוק"ל), מברר בין היתר השאלה איך להתמודד עם הסתירה בין שני המוקדים המרכזיים של ביהכ"נ, ארון הקודש ואלממור. אחרי שמבאר את מהות שניהם, מסכם, וז"ל:

מכאן נעמוד קדימה ונשאל: במאבק זה שבין קוטב ההיכל לקוטב הבימה – ידו של מי על העליונה? הוי אומר: בתי הכנסת המפורסמים מימי הביניים ממחישים את "כובד המשקל" באיזון התכנית להכרעת הבימה. ונימוקם עמם: המגדל התרומם מתוך העדה מסמל את התורה הפתוחה "ויעמוד עזרא הסופר על מגדל עץ אשר עשו לדבר... ויפתח עזרא הספר לעיני כל העם, כי מעל כל העם היה, כפתחו – עמדו כל העם... והלויים מבינים את העם לתורה, והעם על עמדם, ויקראו בספר בתורת האלוקים מפורש, ושום שכל, ויבינו במקרא" (נחמיה ח, ח). זוהי תורה שבכתב ותורה שבעל פה, "לא נפלאת היא ממך ולא רחוקה היא, לא בשמים היא", ולא מונחת מגוללת בתוך ארון בהדרת קודש – אלא בתוך "ממלכת כהנים וגוי קדוש", אשר ביטל את רצונו מפני רצון אביו שבשמים נותן התורה. גלעד הוא הבימה, כי רצונו של הקב"ה המתגלה במצוות התורה הוא רצון העם שקיבל עליו נעשה ונשמע.

לסיכום, מצאנו חמש סיבות עיקריות לחשיבות הבימה להיותה גורם כל צורת ביהכ"נ:

- הבימה מסמלת את אהל המועד באמצע המחנה.
- הבימה מסמלת את משה רבינו במתן תורה (האלממור כנגד הר סיני, הקורא בתורה כנגד משה רבינו, והעם מסביב), דהיינו כל קריה"ת היא כעין "מעמד הר סיני".
- הבימה בביהכ"נ כעין הבימה שבנו באמצע העזרה למצות הקהל (עי' סוטה מא ע"א, רש"י ד"ה בימה, אלמבר"א).
- חשיבות הבימה, להביע את היסוד שהתורה היא מרכז החיים של עם ישראל בפועל, ולא רק מונחת בארון יפה.

• האלממור גם מסמל את המזבח שמקיפים אותו בסוכות (עי' שו"ע או"ח סי' תרס). נמצא, שמיקום האלממור באמצע ביהכ"נ מהווה ביטוי של תפקידו המרכזי. כובד משקל על הבימה, אפי' אם אין סדר ישיבה בהתאם. כפי שהזכרנו, לא ויתרו על בימה גדולה גם בבתי כנסת קטנים, ולא שינו את צורת הישיבה גם אם היה אפשר להרויח ע"י זה מקומות נוספים. לכן לכאורה גם לנו אין הצדקה לוותר על זה מפני הדוחק או מסיבות אחרות לא מוצדקות.

ה. הצעה לעיצוב בית כנסת של ימינו ע"פ מסורת אבותינו

מה המצב של עיצוב תכנון בתי כנסת בימינו? (הנאמר כאן מתייחס לבתי כנסת במגזר החרדי בארץ ישראל), אין ספק שכל בית כנסת כיום, בנוי היטב ע"פ פשטות לשון השו"ע: בימה באמצע (שבמקרים רבים, אינו אלא שולחן עם מפה רקומה...), כניסה מול ארון הקודש, ארון הקודש בכיוון התפילה (אם אפשר, בצורה מדויקת), ישיבה שורה לפני שורה, י"ב חלונות. רק פרט אחד חשוב כמעט נשכח, והוא ההלכה להגביה את בתי הכנסת מעל כל בנייני העיר. זה קצת מפליא היות ומדובר כאן על ההלכה היחידה בענייננו שהיא מדינא דגמרא!

הציבור גם בסה"כ מרוצה מהעיצוב החיצוני והפנימי של בתי כנסת אלה. מבנה מרובע פשוט, מעין קופסא, בחיפוי אבן ירושלמית וחלונות אלומיניום דמוי עץ עם קשת, זה מה שמצפים ומקבלים. גם בפנים, בזכות שיטות הבנייה המתקדמות של ימינו, בחומרים פשוטים וזולים אפשר להשרות אוירה של בית כנסת עתיק יומין: קשתות, עמודים וקרניזים מגבס בכל כיוון, ריהוט דמוי עץ, ריצוף דמוי שיש, נברשות מסולסלות מפלסטיק עם נורות LED בצורת נרות... כשבמבט ראשון המראה מרגש ושובה כל לב.

שמעתי אומרים בשם הגרש"ז אולמן שליט"א, שאפשר לקנות אתרוג עם כל ההידורים שכתובים בספר אבל הוא פשוט לא יפה, ומי המכריע אם הוא יפה? האישה. משמע, שבשאלה של טעם שומעים דעת נשים ובעלי בתים. אם כן, הכל ממש בסדר. גם מעוגן ע"פ ההלכה, וגם יפה בעיני המתפללים. ב"ה הציבור שלנו אין לו מושגים מיוחדים בענייני עולם הזה ומשקיע ברוחניות. מה אני רוצה אם כן?

אבל, מטרתו וייעודו של בית הכנסת הוא עבור הציבור שמתפלל בו, ולא להוכיח כשרונו ויצירתיותו של האדריכל. ולכן, הדרישה היא לא רק לאתרוג 'יפה', אלא גם מהודר מבחינה הלכתית. להחזיר עטרה ליושנה: בית כנסת שנראה כמו בית כנסת ולא כמו כנסייה מזויפת. בנוי לכיוון הבימה שהיא מרכז ביהכ"נ מכל בחינה: גדולה, גבוהה ומפוארת בפני עצמה, ומקומות המתפללים מכוונים אליה. אם זה קשה (ויש באמת קושי לסדר כך את כל המקומות בבתי הכנסת הגדולים) אפשר לפחות לבנות שורה אחת מסביב כל ארבע קירות ביהכ"נ ולסדר את יתר המקומות לכיוון ארון הקודש (כדוגמת ביהכ"נ בפירודא משנת שע"ו-1616). כמובן שאין זה סתירה לעצב גם את ארון הקודש בטוב טעם ודעת, אבל מרכז הכובד יתמקד בעיצובה ונוכחותה של הבימה.

גם פרטים נוספים של צורת בתי הכנסת הישנים ראוי לקיים, וכגון: הנמכה לפחות במדרגה אחת (אגב דבר זה אסור ע"פ חוקי התכנון במקום ציבורי, וצריך לפחות רצף של שלוש מדרגות, וכך גם יותר מתאים למנהג הישן), כניסה מדרום או צפון, ומקום הש"ץ מול צד ימין של ארון הקודש. אין כמעט שום קושי לקיים מנהגים אלה גם היום.

גם מנהג ישן נוסף היה ראוי להחזיר, והוא בניית עזרת הנשים באותו מפלס עם ביהכ"נ. יש כאן אפי' רווח נוסף, שכך יש לעזרת נשים גם גישה לנכות וזקנות, שיקול לא קטן בכלל.

אגב, נראה שהסיבה שמרבים להשתמש בעיצוב בית הכנסת באלמנטים של חיקוי סגנון של תקופה שחלפה כבר מאתיים שנה, משום שאין בצורה של בית הכנסת בימינו, מאפיין ייחודי, ומדמים שבאמצעות אותם אלמנטים ישרו אוירה ייחודית של בית כנסת. אך כאשר בית כנסת בנוי ע"פ מסורת אבותינו במה שבאמת חשוב, אין צורך בשום עיצוב חיצוני כדי לתת לו את האוירה האמתית.

כמדומה שהפרט הקשה ביותר לשינוי, הוא סדר הישיבה. הציבור התרגל כל כך לצורת ישיבה זו, שכן היא מתאימה לצורת התפילה בציבור בימינו: יש מנינים שממש כפשוטו כל אחד מתפלל בנוסח אחר או אוחז במקום אחר בתפילה, ורק הדברים שבקדושה שבהם טעון מנין, "מתאחדת" התפזרות, שאין לה שם ציבור בפשטות. לתפילה שכזו, הישיבה שורה לפני שורה אכן הרבה יותר מתאימה, לכל אחד יש את הספסל שלו, לא רואה את סביבתו ואיננו נראה.

אבל דווקא זו הסיבה לחזור לסדר הישיבה הישן! לחזק את נושא התפילה 'בציבור' כפשוטו. צורת ישיבה זו הרבה יותר מאחדת את הציבור (ואפי' אם יש בימה גדולה שמסתירה כמה מקומות).

נוכחתי וחווייתי זאת בעצמי: התפללתי פעם תפילת מנחה של חול ב'אלט-נוי-שול' בפראג. הציבור היה מורכב ממגוון תיירים יהודים מכל העולם, מכל העדות והזרמים, שנודמנו לפונדק אחד, אף אחד לא הכיר את השני. ועם זאת, בעקבות סדר הישיבה בבית כנסת זה שהשתמר מאות בשנים, שורה מול שורה, נוצרה אוירה מיוחדת במינה של אחדות, של 'ציבור'.

הייעוד של כל בית כנסת הוא, להיות מקום לתפילה בציבור המתאחד במטרה אחת - להתפלל יחד באיחוד מושלם, וכדברי הכוזרי (מאמר ג אות יט): וכן קבעו לנו, שיתפלל היחיד תפלת הציבור... כדי שישלים קצתם מה שיחסר בקצתם בשגגה או בפשיעה, ויסתדר מהכל תפלה שלמה בכוונה זכה, ותחול הברכה על הכל ויגיע לכל אחד מהיחידים חלקו ממנה.